

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

**ВІД РИМСЬКОГО ПРАВА
ДО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРАВА ЄВРОПИ:
ЄВРООРІЄНТОВАНА ШКОЛА
ПОРІВНЯЛЬНОЇ ЦИВІЛІСТИКИ
НА ТЛІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ**

Колективна монографія

*За редакцією
Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової*

Одеса
Фенікс
2025

УДК 323.22/.28:355.01] (477):342.7
В 42

*Рекомендовано рішенням вченої ради Національного університету
«Одеська юридична академія» 24 вересня 2025 року (протокол № 2)*

Рецензенти:

Булеца С. Б. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права та процесу Ужгородського національного університету;

Гринько С. Д. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри приватного права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова;

Дудченко В. В. – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри загальної теорії права та держави Національного університету «Одеська юридична академія».

В 42 **Від римського права до інтеграційного права Європи: євроорієнтована школа порівняльної цивілістики на тлі гібридної війни : кол. монографія / за заг. ред. проф.: Є. Харитонова, О. Харитонової, І. Давидової. – Одеса : Фенікс, 2025. – 660 с.**
ISBN 978-617-8763-01-5

Колективна монографія є комплексним дослідженням еволюції приватного права – від римської традиції до сучасних європейських моделей у контексті гібридної війни проти України.

У книзі поєднані: дослідження методологічних засад порівняльної цивілістики; аналіз римського приватного права як основи європейської правової цивілізації; вивчення впливу гібридної війни на приватноправові інститути; компаративістські студії у сфері сімейного, договірної, спадкового, банківського та цифрового права; розгляд нових викликів, пов'язаних із цифровізацією та трансформацією правосвідомості.

Монографія адресована науковцям, викладачам, юристам-практикам, студентам юридичних факультетів і всім, хто цікавиться розвитком приватного права в умовах європейської інтеграції та гібридної війни.

УДК 323.22/.28:355.01] (477):342.7

ISBN 978-617-8763-01-5

© Колектив авторів, 2025

ЗМІСТ

Авторський колектив	5
ВСТУП.	7

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРИЧНІ ПІДВАЛИНИ

Розділ 1. Від вивчення рецепції Римського приватного права до теорії адаптації європейських правових систем: Одеська школа порівняльної цивілістики (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	9
Розділ 2. Методологічні імперативи порівняльної цивілістики під час гібридної війни (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	39
Розділ 3. Римське приватне право як підґрунтя права ЄС (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	77
Розділ 4. Глобалізація, глокалізація і дихотомія «приватне право-публічне право» через призму гібридної війни (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	119
Розділ 5. Приватне право у відкритому суспільстві в аномальних умовах (Євген Харитонов, Олена Харитонova, Ірина Давидова).	150
Розділ 6. Еволюція суб'єктів права та розвиток представництва: від часів римського приватного права до сьогодення (Ірина Бабич).	179

ГІБРИДНА ВІЙНА ЯК ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ

Розділ 7. Російсько-українська гібридна війна: юридичний фронт (Євген Харитонов, Олена Харитонova).	210
Розділ 8. Розвиток цивільного законодавства в умовах гібридної війни: модернізація, рецепція, трансплантація. Досвід і перспективи (Богдан Фасій).	239
Розділ 9. Волонтерська діяльність в умовах гібридної війни (Юлія Кривенко)	272
Розділ 10. Цивільні правовідносини, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва Збройних сил України (Микола Павленко)	288
Розділ 11. Проблеми, що виникають у зв'язку зі смертю військовослужбовця ЗСУ, під час дії воєнного стану (Валерій Герсак).	309
Розділ 12. Проблеми інституту встановлення фактів, що мають юридичне значення в умовах гібридної війни (Юлія Цал-Цалко)	327

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ЦИВІЛІСТИКИ¹ ПІД ЧАС ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

DOI

Євген Харитонов

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

Олена Харитонova

*докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондент НАПрН України*

Попередні зауваження

У порівняльних дослідженнях різних правових систем для позначення сукупної мети і зусиль науковців на цих теренах використовуються різноманітні терміни: “порівняльне право”, порівняльне правознавство”, “компаративістика”, “порівняльна юриспруденція”, “порівняльне вивчення права”, “порівняльний аналіз правових актів і систем”, “порівняльне дослідження законодавства” та ін.

На наш погляд, оптимальним тут є використання термінів – “порівняльне право”, “компаративістика”, “порівняльне правознавство”, які традиційно використовувалися у західній юридичній літературі, а відтак і українськими дослідниками.

Оцінюючи сутність та значення порівняльного права (правознавства) на сучасному етапі, можна сказати, що воно є цілком сформованою, відносно самостійною юридичною наукою і навчальною дисципліною, яка має власний предмет, метод і сферу застосування, а також займає окреме місце у системі юридичних знань і юридичної освіти.

¹ Використані матеріали монографії: Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина I. Приватне право у відкритому суспільстві): монографія. Одеса: Фенікс, 2022. 432 с.

Порівняльному праву властиві наступні риси:

1) «порівняння», що є дією, за допомогою якої ми встановлюємо подібність або відмінності в предметах і явищах дійсності.

2) комплексний характер – завдяки чому порівняльне право (правознавство), не зводиться тільки до порівняння правових норм, галузей та інститутів, котрі належать до різних правових систем, а охоплює й середовище, що їх оточує (історичне, національне, культурне тощо). Тому воно має еклектичний характер у тім сенсі, що черпає свої основні риси з низки юридичних і неюридичних дисциплін, визнаючи важливість взаємин між правом і його нормами, з одного боку, та історією, філософією і культурою – з іншого. Кожна правова система являє собою вираження (відображення) духу народу, що її породив, і водночас є результатом впливу на нього численних історичних подій, що формують національний світогляд, характер і менталітет. У зв'язку з цим неможливо глибоко і всебічно пізнати порівнювані правові норми, галузі чи інститути, що виникли і розвилися в різних історичних, національних, культурних, політичних і ідеологічних умовах, без розуміння й врахування особливостей середовища, що їх оточувало і оточує. Тому необхідним є вихід за рамки нормативного розгляду права і дослідження останнього не тільки як сукупності норм, а як елементу культури (цивілізацій);

3) має не внутрішньодержавний, а міжнаціональний характер, зорієнтоване на вивчення не стільки проблем усередині національної системи права, скільки на аналіз міжнаціональних проблем, що лежать у площині порівняльного аналізу різних систем права.

Хоча деякі правознавці продовжують досліджувати переважно еволюцію юридичних норм, але останнім часом усе більше компаративістів приходить до висновку, що для глибокого і різнобічного порівняльного аналізу слід враховувати не тільки норми національного права, але й супутні їм компоненти – правову культуру, правову сферу, правовий процес, правовідносини, суб'єкти правових відносин, правову ідеологію тощо, тобто те, що у сукупності складає більш широку категорію «правова система», до якої вони входять разом з власне правом. Тому досліджує компаративістика не “право різних країн”, а “різні правові системи”, взяті у певному аспекті.

Отже розуміємо порівняльне право (компаративістику) як галузь юридичної науки, що, використовуючи порівняльний метод, дослі-

джує різні правові системи, взяті у певному аспекті, з метою теоретичного аналізу подібності та відмінностей між ними і визначення на цій основі характеру, тенденцій і перспектив їхнього розвитку.

Структура компаративістики визначається залежно від мети, напрямків та предмету дослідження.

1) З врахуванням того, що предметом порівняння можуть бути правові системи у процесі їхнього історичного розвитку або взяті у статистиці, варто розрізняти “вертикальне” та “горизонтальне” порівняльне правознавство або ж історичну та догматичну компаративістику.

2) Враховуючи методологію, мету та завдання дослідження, можна виокремити “загальну” (загальнотеоретичну) та спеціальну галузеву компаративістику. Остання, у свою чергу, поділяється на порівняльну цивілістику, порівняльну адміністративістику тощо.

3) Із врахуванням класичної дихотомії «приватне право» – «публічне право» може йтися про “компаративістику у сфері приватного права” та “компаративістику у сфері публічного права».

Можлива й інша структуралізація порівняльного права. Зокрема, враховуючи, що предметом порівняння може бути право, як елемент цивілізації, або, як концепт, або, як сукупність юридичних норм, можна говорити про “цивілізаційно-орієнтовану юридичну компаративістику”, про «концептну компаративістику», “нормативістську компаративістику” тощо.

Предмет компаративістики, яким є правові системи, взяті у їхній динаміці або статистиці як елемент відповідної цивілізації, може бути диференційованим і залежить від мети дослідження, галузі права, інституту чи інших елементів правових систем, що порівнюються.

Крім того, на визначення предмету компаративістики впливає «вертикальний» (історичний) чи «горизонтальний» (сучасні правові системи) напрямки дослідження. У першому випадку предметом є еволюція правових систем, у другому – порівняння на певному статичному рівні.

Методом компаративістики є порівняльний аналіз, тобто співставлення правових феноменів з метою встановлення подібності та відмінностей між ними.

Порівняльно-правовий метод – це сукупність прийомів виявлення загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку,

функціонування правових систем (їх елементів) шляхом їх порівняння, під яким мається на увазі пізнавальна операція, що дає змогу на підставі фіксованої ознаки встановити подібність або відмінність об'єктів шляхом парного співставлення.

Найбільш повно порівняльно-правовий метод проявляється у засадах (принципах) компаративістики, під якими стосовно до порівняльного правознавства засади /принципи розуміюся основні ідеї і положення, що пронизують собою всю порівняльно-правову матерію. У залежності від того, які аспекти порівняльного правознавства беруться для розгляду, у ньому можна виділяти групи принципів, що стосуються процесів становлення і розвитку порівняльного правознавства, його внутрішньої побудови, функціонування, а також самого процесу порівняння як основи виникнення порівняльного правознавства.

В основі процесу порівняння як підґрунтя, на якому виникає і розвивається компаративістика, є:

1) принцип порівнюваності явищ, інститутів та інституцій. Суть його у тому, що у процесі порівняльно-правових досліджень має враховуватися наявність у об'єктів аналізу загальних рис, належність до того самого роду чи виду, наявність у них подібних функцій, сфери застосування тощо;

2) принцип відповідності одне одному різних рівнів, форм і видів елементів порівнюваних систем. Суть його зводиться до того, що порівнянню підлягають лише однопорядкові явища, інститути та інституції, узяті в їхніх відповідних формах і розглянуті на відповідних рівнях. Для дотримання цього принципу застосовується виділення в процесі проведення порівняльно-правових досліджень макрорівня і мікрорівня, а іноді й «середнього рівня» (коли йдеться про комплексні проблеми).;

3) принцип врахування історичних, національних, економічних, соціально-політичних та інших умов, в яких виникають і розвиваються порівнювані правові системи; принцип встановлення не тільки загальних рис і ознак порівнюваних правових систем, але й їхніх особливостей, а також специфічних ознак, властивих окремим системам; принцип порівнювання правової матерії не тільки в статичі, але й у динаміці тощо.

Крім використання в процесі порівняльного аналізу різних, рівнів дослідження багатьма компаративістами розглядаються також різні

форми, види і сторони цього процесу, так само як і самих порівнюваних систем («нормативно-правове порівняння» і «проблемно-правове порівняння», порівняльний аналіз правових систем у цілому, окремих галузей і окремих інститутів права).

Широко використовуються в процесі порівняльного аналізу різні форми порівняння, що нерідко ототожнюються з цільовими настановами порівняльного правознавства (описове порівняння, що полягає у дослідженні порядку вирішення конкретних проблем у праві не менш ніж двох країн; прикладне порівняння, при якому метою вивчення зарубіжного права є пошук рішень для вдосконалення національного права; контрастне порівняння, призначене сприяти виявленню концепцій і методів регулювання, властивих «антагоністичним» правовим системам з метою їх більш глибокого розуміння й ефективного використання). Популярним є «бінарне порівняння», порівнюються тільки дві системи, котрі різними шляхами досягають подібних результатів.

Головною функцією порівняльного правознавства є розширення сфери пізнання. Оскільки під правовою наукою розуміють не тільки тлумачення національних законів, правових принципів і норм, але й дослідження моделей для запобігання і регулювання соціальних конфліктів, компаративістика може пропонувати ширший спектр типових рішень, ніж правознавство, обмежене національним рамцями. Досвід накопичений у правових системах світу, розширює і збагачує вибір і надає креативному досліднику можливість знайти оптимальне рішення для певного часу і місця.

Важливою є освітня функція порівняльного правознавства, пов'язана з тим, що розширення зв'язків між різними країнами наприкінці XIX- на початку XX ст. і нагромадження першого позитивного досвіду у галузі порівняльного правознавства стимулювали компаративістів цих країн до подальшого вивчення порівняльного права. Попри негативні чинники Першої і Другої світових воєн, вже незабаром після закінчення Другої світової війни тенденції розвитку компаративістики поновилися і набули нового імпульсу у зв'язку з прагненням створення уніфікованого «Європейського права». Поміж функцій, що мають практичне значення, тепер називають отримання результатів порівняльно-правових досліджень, як матеріалу для законодавця, як інструменту для тлумачення законодавства; забезпечення належно-

го рівня юридичного освіти; сприяння уніфікації права (К. Цвайгерт, Х. Кетц).

Останнім часом, виокремлюється прогностична функція, як засіб зближення законодавства різних країн з погляду «загальної сполучного ланки між юристами різних країн, що прагнуть зрозуміти і бути зрозумілими, а також сприяти зміцненню і розвитку мирних відносин між народами». На такому тлі логічними виглядають спроби використання порівняльного аналізу для розвитку національного права, як інструменту національної юридичної техніки (П. Емінеску). Відтак компаративістика виступає як засіб пізнання різних правових систем, як своєрідна основа «теоретичного правознавства» і як чинник взаєморозуміння, що допомагає «зрозуміти світогляд інших і пояснити наші власні погляди, організувати в області права те мирне і по можливості гармонічне співіснування, що є необхідною умовою співіснування і прогресу нашої цивілізації». (Р. Давид) Яскравим прикладом практичної реалізації цієї функції є створення DCFR, що розглядається як майданчик міжнаціонального спілкування і порозуміння правників.¹

Спираючись на викладене розуміння сутності компаративістики, розглянемо далі методологічні імперативи порівняльної цивілістики під час гібридної війни.

Імператив перший: відмова від беззастережного використання у порівняльних дослідженнях дихотомії «Захід-Схід» на користь конструкції «Відкрите суспільство – закрите суспільство»

Від початку наших досліджень приватного права, як концепту, нами була використана низка методологічних прийомів, основними з яких були цивілізаційний та концептний методи. За допомогою «цивілізаційного» методу ми розглядали право як категорію, невід’ємно пов’язану з цивілізацією/ культурою. При розгляді його під таким кутом зору, право розуміється як цивілізаційна категорія, котра одночасно виступає як елемент соціально-політичного устрою та елемент

¹ Харитонova О. І., Харитонов Є. О. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства: Європейські традиції. Вид. друге, доп. Х.: Одиссей, 2006. С. 5-22.

суспільної свідомості, є складовою духовного світу людини та її світогляду, відображаючи уявлення окремих індивідів та суспільства в цілому про справедливість, добро, гуманізм тощо. Це дає можливість використовувати у процесі дослідження «концептний» метод, розглядаючи право як концепт, тобто, як сукупність виражених вербально уявлень про позначений певним терміном соціальний феномен.

Саме такий підхід пропонується прийняти за основу розуміння приватного права, котре є концептом європейської цивілізації, маючи своїм методологічним підґрунтям, передусім, лібералізм. При цьому розуміння права як концепту, не заперечує законодавчого наповнення цього поняття, але позбавляє необхідності обов'язкової оцінки його як системи правових норм, що утворюють галузь права, відповідні правові інститути тощо.

Разом із тим, маємо враховувати, що така концепція відображає дещо ідеалізоване бачення права, як універсальної цінності, властивої будь-якій організованій людській спільноті, тоді як насправді концепт «цивілізація» мав і має різні тлумачення,¹ так само, як і пов'язаний з ним концепт «культура».²

Тому, розуміючи на загал «цивілізацію», як окреслений хронологічними рамками етап в історії людства, що характеризується певним місцем людини у довкіллі, зумовленим рівнем її потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів, способом виробництва, духовним та політичним устроєм суспільства, системою матеріальних та духовних цінностей, що ґрунтуються на законах природного розвитку, водночас враховуємо поділ цивілізацій на світові та локальні, у якому переважає традиційне розділення світу на «Захід» та «Схід».³

¹ Бойченко І. Цивілізація. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002. С. 704-705.

² Бойченко І., Хамітов Н. Культура. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002. С. 313-314.

³ Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. Одеса: БАХВА, 2001. 328 с.; Харитонов Є. О. До питання про доцільність дослідження західної традиції приватного права українськими науковцями. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 23. С. 35-41; Харитонов Є. О. Формування сучасного цивільного права України: вплив західної та східної традиції права. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т. Х.: Право, 2008. Т.3: Цивільно-правові науки. Приватне право. За заг. ред. Н. С. Кузнецової. С. 79-121; Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Філософія права Нового часу і формування правовий сімей у Західній Європі. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*. Київ: Логос, 2011. С. 113-127.

Сутність цієї популярної дихотомії «Схід – Захід» полягає у виокремленні двох магістральних шляхів соціоісторичного розвитку, де «Схід» характеризується такими рисами як примат колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними; значне одержавлення економічного життя та відсутність або слабкість інституту приватної власності; деспотичний тип влади (соціально-політичний монізм); егалітарна і регламентаційна соціальна етика; етико-нормативна і суспільно-легіслативна функція релігії (притаманна усім східним конфесіям), а «Заходу» властиві – потужний інститут власності, що відіграє вирішальну роль в економічному житті, яке ґрунтується на ринкових засадах; соціально-політичний плюралізм, поділ влади, самоврядність, світський характер влади; конкурентна і персоналістична соціальна етика; релігія абсолютної вартісності, спрямована на досягнення Абсолюту, «віра заради віри» тощо.¹

Однак слід зауважити, що поняття «Захід» є надто широким: дихотомія «Захід – Схід» є дуже приблизним розмежуванням двох світових надцивілізацій, відображаючи упередження, висловлене Р. Кіплінгом: «Захід – є Захід, а Схід – є Схід, І їм повік не зійтись...». Як кожна дихотомія, такий поділ ґрунтується на розділенні цілого на дві частини, а відтак, – на протиставленні явищ: «Це є Захід – це є не Захід», « Це є Схід – це є не Схід».

Наразі стосовно людства в цілому такий поділ на дві частини є занадто спрощеним і неточним, таким, що не відображає розмаїття відносин та взаємовпливу культур, характеру стосунків між народами та етносами, особливості та нюанси їхнього самоусвідомлення та самоідентифікації. Якщо західні цінності можна визнати властивими, скажімо, країнам Західної Європи і Північної Америки та багатьом країнам Південної Америки (тобто, вони є «Заходом» – точніше того, що Освальд Шпенглер у виданій у 1918, 1922 рр. праці *Der Untergang des Abendlandes* («Присмерк Західного Світу») відносив до «Abendlandes» (Західний Світ²), то решта світу автоматично про-

¹ Харахаш Б. Культурно-цивілізаційна дискретність: філософія, геополітика, етноконфліктологія. *Сучасність*. 1999. № 3. С. 92.

² Назву цієї книги неточно перекладали «Присмерк/Сутінки/ Занепад/ Європи» Присмерк Європи. (Матеріал з Вікіпедії. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%BA_%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8; Сиротова А. А. Аналіз цивілізаційної концепції розвитку людства О. Шпенглера. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2005. № 2. С. 82–

тистається їм як «Схід», чим ігноруються відмінності між такими «частинами Сходу» як Африка і Азія, різновиди Східних культур тощо, котрі останнім часом не надто коректно об'єднують у «Глобальний Південь».

Щодо Європи поділ на «Схід» і «Захід» виглядає більш прийнятним, оскільки тут він ґрунтується на врахуванні особливостей локальних європейських культур /цивілізацій. Проте він також потребує пояснень і застережень. Зокрема, коли йдеться про «Захід» та «Схід» Європи, мається на увазі не суто механічний поділ континенту за географічними напрямками, згідно з яким Польщу, Чехію, країни Балтії можна віднести до східної його частини, а поділ ментальності, в усіх її видозмінах,¹ з врахуванням світоглядних засад, особливостей культури, організації суспільства, тобто усього того, що складає у сукупності «цивілізацію».

При такому розумінні європейській системі «Схід – Захід» відповідає поділ, пов'язаний з межею, що виникла між частинами Римської імперії, трансформувались з часом у розрізнення Європейських Східної та Західної цивілізацій. Саме тут виникають такі асоціації, як епохи Відродження і Просвітництва, британські інституції, римське право, грецька філософія та іудейсько-християнські цінності.² Тому, коли йдеться про Захід Європи, мають на увазі саме цей поділ Європи критерієм, пов'язуючи з ним категорії «Західна традиція права», «Західна традиція приватного права», котрі стосуються не тільки тих норм, які сформувалися у Західній Європі, але охоплюють усі юридичні концепції, засади і норми, які мають світоглядною основою ідеї західної гілки християнства, юридичною домінантою – Римське (приватне) право.

Непевність «географічного» критерію розрізнення локальних цивілізацій і групування суспільств спонукала до пошуку інших рішень. Зокрема, у якості критерію розмежування використовується така оз-

90. Але останнім часом ця похибка виправляється (Тарас Лютий. Чи настає кінець Західного світу? 15 Травня 2023. URL: <https://tyzhden.ua/chy-nastaie-kinets-zakhidnoho-svitu/>; Семчук Н. О., Варавя І. П. Погляди Освальда Шпенглера на сутність права та юриспруденцію. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 42, том 1. С. 9.

¹ Історія європейської ментальності. За ред. Петера Дінцельбахера. 2-ге видання, доповн. Переклав з нім. Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2019. 632 с.

² Якубов Р. Україна у новій Європі. *Сучасність*. 1998. №7-8. С.74

нака, як домінування певної релігії та/або конфесії. Такому підходу сучасна наука значною мірою завдячує висловленому С. Гантінгтоном припущенню, що одним з основних чинників зіткнення цивілізацій можуть бути відмінності у релігії.¹

Колись таку позицію поділяли і ми. Однак у теперішніх умовах використання «релігійного» критерію нам здається невиправданим. Особливо на тлі неодноразових спроб ототожнення понять «цивілізація» та «держава» у ході гібридних війн. Варто зауважити й те, що наразі майже немає держав зі стовідсотково віруючим населенням. Так само, як практично не існують й держави зі стовідсотково «унітарним» конфесійним вибором. Лише стосовно незначної кількості країн можна стверджувати, що вони «моноконфесійні». Як свідчить соціально-філософський аналіз духовного складника національної культури, в умовах різноспрямованих конфесійних концептів тенденціями трансформації інституту релігії внаслідок глобалізації, поряд з десекуляризацією та підсиленням фундаменталістських рухів, є детериторизація релігій, розповсюдження релігійного плюралізму і еклектизму, відродження і політизування релігій, прагнення до універсалізації розвитку, до зростання різноманіття його форм, а також балансування між секуляризацією та десекуляризацією у поєднанні з доцентровими і відцентровими внутрішньо релігійними процесами.² Показовими є результати досліджень тематики публікацій регіональних медіа, проведених VoxUkraine спільно з компанією SemanticForce. Дослідниками за період з грудня 2018 по травень 2019 були вивчені всі новини з сайтів регіональних ЗМІ. Усього до бази потрапило 159 регіональних онлайн-ЗМІ з усіх областей України. Фінальна вибірка становила 452 071 публікацію. Найчастіше темами статей були економіка, кримінал, політика та культура. Вони становили 70% від масиву досліджених статей. Неочікувано малою виявилась кількість статей про православну церкву (1,3% всіх публікацій). Найбільше публікацій на цю тему було, коли Україна отримала томос. Процес переходу церков до ПЦУ регіональні ЗМІ висвітлювали не надто інтенсивно: вже

¹ Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій. Філософська і соціологічна думка. 1996. № 1-2. С. 11.

² Стовпець О. В. Протиріччя глобалізації в національній культурі: автореф. дис... канд. філософських наук. Одеса, 2010. URL: https://revolution.allbest.ru/philosophy/00579289_0.html

в лютому середньомісячна кількість публікацій на цю тему скоротилася вдвічі й залишилася на такому рівні – у середньому по 4,6 публікації на місяць в одному ЗМІ.¹

За такого рівня уваги суспільства до церковних справ немає підстав вважати, що вибір релігії (конфесії) є чинником самоідентифікації суспільства. Натомість, релігійна (конфесійна) належність, очевидно, є лише вираженням дії зовнішніх чинників, поміж яких і варто шукати критерії розрізнення цивілізацій. Тобто, релігійна (конфесійна) ідентифікація у цій дискусії фактично є не критерієм розмежування цивілізацій, а, радше, «віртуальним» відображенням ідеологічного обґрунтування «зіткнення» цивілізацій.²

Тут наші погляди збігаються з позицією І. Руценка, який вважає, що «роль релігії як фактора соціальної солідарності та інтеграції соціумів велика, але не вичерпна, а культурна ідентичність і релігійна ідентичність не збігаються повністю, бо перша сфера значно ширша й може містити критерії цивілізаційного розмежування поза або поруч з релігійними критеріями».³

До цього варто додати, що й погляди С. Хантінгтона були не настільки категоричними, як їх тлумачили. Сам автор щодо положень згаданої статті, яка була вперше публікована у журналі «Foreign Affairs» у 1993 році, уточнював, що в її назві містився знак запитання проігнорований низкою журналів, які її передрукували. Хоча, між іншим, це вказувало на те, що стаття мала метою не дати готову відповідь, а поставити питання шляхом висунення тези.

Викладені міркування, думаємо, достатні для висновку про нецільність використання релігійного чинника як критерію розрізнення цивілізацій.

Натомість таким критерієм, як і основою самоідентифікації практично кожної організованої спільноти людей, може слугувати система цінностей, які відображають особливості менталітету суспільства та його членів. Чимало науковців вважає, що саме система цінностей,

¹ Кримінал чи економіка? Що більше цікавить українські місцеві медіа. Автор: Марина Отт – аналітик DataVox. URL: <https://voxukraine.org/uk/kriminal-chi-ekonomika-shho-bilshe-tsikavit-ukrayinski-mistsevi-media/>

² Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів, 2005. 384 с.

³ Руценко І. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Києво-Могилянська академія, 2020. С. 361.

покладена в основу менталітету і мотивацій, визначає належність до тієї чи іншої цивілізації.¹

Критики такого підходу заперечують можливість використання згаданих критеріїв як таких, що їх можна чітко окреслити,² та пов'язаних з використанням інших складних категорій: суспільство, формація, культура, ментальність, цінність тощо.³ Однак такі твердження нам здаються недостатньо аргументованими. Тому далі виходимо з того, що типологізація будь-якої культури може здійснюватися через ментальність та зумовлену нею систему домінуючих цінностей, яка виступає підґрунтям цивілізаційної самоідентифікації (що знаходить зовнішнє вираження у звичаях, традиціях, релігії чи інших ученнях) та цивілізаційній ідентифікації його сусідами.

Отже загальнолюдські цінності властиві світовим цивілізаціям, котрі розуміються як етап у історії людства, що характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, технологічним та екологічним способом виробництва, устроєм політичних та суспільних відносин, рівнем розвитку духовного відтворення; по суті йдеться про багатовіковий історичний цикл. Зміна світових цивілізацій відображає поступальний рух історичного процесу, саморозвиток людства. Локальні цінності властиві локальним цивілізаціям відображають культурно-історичні, етичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості країн, етносів, які пов'язані спільною долею.

Висновок про вирішальне значення системи цінностей впливає з розуміння цивілізації як особливої форми мислення, що виокремлює у суспільстві живе, органічне начало і виражає соціально-духовні складові суспільства. Цивілізація характеризується самодостатністю і домінуванням внутрішньої матеріальної і духовної детермінації над зовнішньою. Особливу роль у визначенні цивілізації відіграють відокремленість і атрибути цивілізаційної цілісності. При цьому загальнолюдські цінності, що виникають при діалоговій культурі, не замінюють цінностей цивілізаційних, а існують поряд з ними, слугуючи для останніх своєрідним камертоном / орієнтиром / ідеалізованим образом.

¹ Губерський Л. В., Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. К., 2002. С. 310.

² Губань Р. В. Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями: дис. ... канд. юрид. наук. К., 2009. С. 19-22.

³ Скотна Н. В. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів, 2005. С. 13.

Натомість, «цивілізаційні» цінності є чинниками самоідентифікації цивілізації. У випадках відсутності порозуміння вони стають чинниками протистояння та зіткнення локальних цивілізацій.

Процес синхронізованого руху локальних цивілізацій до єдиного глобального суспільства можливий завдяки тому, що за своєю природою цивілізації не є статичними формами. Це динамічні утворення еволюційного типу, котрі не лише не здатні перебувати у стані спокою, але й не можуть довільно змінювати напрям свого поступального руху.

Оскільки розвиток людства відбувається за висхідною спіраллю, на кожному витку «спіралі» відбувається зняття досягнень попереднього витка з формуванням «традиції» у певній сфері буття суспільства, а відтак формування концептів нової якості.¹ Можливість синхронізації останніх є передумовою глобалізації, як процесу, а відтак утворення єдиного людського суспільства, що ґрунтується на однакових / споріднених цінностях.

Як зазначає Сергій Кононенко, «Глобалізаційний процес своєю всеосяжністю і всепроникністю докорінно змінив світову спільноту, започаткувавши новий період історії ... Ціннісний елемент традиції та ідейної течії глобалізму цілковито впливає з його референтного історичного досвіду та зумовлюється ним. «Єдність людства є об'єктом віри глобаліста. Глобалізація спонукає вірити в цілісність і неподільність світової спільноти, причому цілісність і неподільність первинну, що передує будь-яким поділам (політичним, економічним, расово-етнічним, геополітичним, культурним тощо)». Відтак «глобалістська цінність «єдності людства» розгортається у відповідну структуру цієї ідейної течії і традиції теоретизування в політології міжнародних відносин. Основними компонентами такої структури Глобалізму постають: комплексність, інтеракціонізм і первина цілісність (холізм).»²

На нашу думку, глобалізація є і первинною, і кінцевою формою «єдності людства» у процесі його історичного розвитку. З такого твердження, водночас, випливає, що локальні цивілізації є явищами тимчасовими, виступаючи лише етапами розвитку людства на

¹ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2-х т. Т.1. К., 1998. С. 59 та наст.

² Кононенко С. В. Форми політологічного розуміння міжнародних відносин: монографія. К., 2012. С. 496-497.

шляху глобалізації. У свою чергу, це зумовлює доцільність вивчення концепту приватного права із врахуванням не лише того, що право є елементом цивілізації, але й особливостей його розвитку на різних рівнях: загальноцивілізаційному, локальних цивілізацій, місцевих культурних (спільнот) тощо.

При такому підході, невиправдано було б зосереджувати увагу лише на дослідженні динаміки концепту права у згадуваній вище конструкції «Схід – Захід».

Тому замість традиційної опозиції «Захід/Схід» для сучасного етапу функціонування європейських цінностей характерною вважають наразі заміну її на опозицію «Захід/Південь», або опозицію «Європа/Ісламський світ», або «Європа/Третій Світ». У ролі «варварів» (чи «чужих») стали виступати авторитарні держави на пострадянському просторі. Показовим тут може бути приклад Білорусі, котру позиціонують як авторитарну державу, чії засадничі принципи є протилежними «європейським цінностям».¹

Отже маємо досить строкату цивілізаційну мапу, на якій не завжди можна знайти місце окремій державі чи навіть групі держав, не кажучи вже про умовності ліній поділу «Схід – Захід – Південь...» тощо.

Зазначене є ще одним свідченням на користь того, що диференціація суспільств (країн, держав) суто за «цивілізаційним» критерієм, напевно чи є досконалою і, у кожному разі, не може бути базовою.

Згадані та інші вади традиційного поділу зумовлюють доцільність перегляду традиційної цивілізаційної парадигми «Захід – Схід» з метою визначення більш досконалої соціоісторичної конструкції, пов'язаної з феноменом / концептом приватного права.

Відтак спробуємо поглянути на приватне та публічне право не стільки як на феномени, властиві певній цивілізації (є елементом структури цивілізації/ культури, елементом суспільного устрою), але, радше, як на концепти, що відображають бачення місця особи у суспільстві, її цінності та інтереси, межі можливостей поведінки особи у суспільстві у взаємодії одна з одною тощо.

Відтак будемо вести мову також не тільки про «приватне право» у об'єктивному сенсі, але й про «приватні права», як можливості реалізації інтересів окремої, приватної особи.

¹ Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополюсності: аналітична доповідь, 2013. С. 44-45.

У зв'язку з цим маємо розглянути суспільства, у яких існує особа, вибудовуючи свій статус відповідно до своїх прагнень, інтересів та можливостей їхнього здійснення.

Імператив другий: врахування дихотомії «відкрите суспільство – закрите суспільство»

У такому контексті оновленою парадигмою, на нашу думку, може слугувати розділення: «Відкрите суспільство – Закрите суспільство», котре також досить давно використовується у науковому обігу, хоча, головним чином, у філософських та політологічних дослідженнях.

Ці категорії є більш універсальними і позбавляють необхідності пояснень, чому котрась з країн Сходу може бути віднесена до «Заходу», або чому «Схід» та «Захід» на «цивілізаційній» мапі не збігаються зі сходом та заходом на фізичній мапі.

Окрім того, значною мірою втрачається підґрунтя для надто активного дискутування питання «розлому» цивілізацій (що останнім часом активно використовується для виправдання сепаратизму, спекулятивних тверджень про неминучість розпаду країн, в яких мешкають громадяни різних національностей, тощо).

Враховуючи згадані та інші стереотипи, що склалися відносно згаданої дихотомії, і визнаючи доцільність зміни парадигми та обрання у якості базових не категорій «цивілізація» і «культура», а категорії (терміно-поняття, концепту) «суспільство», маємо, хоча б коротко, охарактеризувати тут останнє.

З прагматичних міркувань будемо послуговуватись простішим, але більш чітко структурованим визначенням терміно-поняття «суспільство» – як групи людей, котрі формально не організовані, але мають загальні інтереси, цінності та цілі.

Навіть, при першому погляді на найпростіше визначення поняття суспільства, впадає в око практична відсутність у ньому вимоги формалізованості спільноти людей (на відміну від держави, міждержавних об'єднань, політичних та господарських об'єднань тощо), але також і наявність таких чітких критерії об'єднання (а не тільки «розділення» – що дуже важливо) як «інтереси» і «цінності».

На цих критеріях, власне, і ґрунтується розрізнення Закритого та Відкритого суспільства. Значення цих критеріїв розділення

суспільств менш помітне у працях К. Поппера, для яких є характерним всеохопний підхід до вивчення проблем відкритого суспільства, а тому й менш систематизований виклад матеріалу з цього питання.¹ Натомість, у працях його послідовників, інтерпретаторів та критиків згадані відмінності викладені більш систематично і точніше сформульовані.

Отже розглянемо їх також за спрощеної схемою.

Закрите Суспільство:

1) це система, де людина отримує основні ціннісні орієнтації від будь-якого авторитету (релігія, партія, вождь), і де ці цінності отримують статус офіційної ідеології. З'являються політичні інститути, які втілюють цю ідеологію життя і здійснюють контроль над громадською свідомістю;

2) формально державна ідеологія та її інститути залишаються, але суспільство в більшості своїй байдуже до офіційних ідей або навіть не приймає їх. (Зазвичай швидко втрачає контроль над системою, утворюється хаос);

3) фактично має місце система, коли більшість членів суспільства охоче приймають ті цінності, які їм призначені, зазвичай це тоталітарне суспільство. (Захоплення і любов до влади, з іншого боку – страх);

4) це система схильна до спеціалізації;

5) моральним імперативом є «святий обов'язок» піклуватися про інших, а приватна власність – річ сумнівна або навіть злочинна, негідна.

Відкрите Суспільство:

1) це система, у якій людині надається можливість самій обирати світоглядні, моральні цінності. Відсутня державна ідеологія, а на рівні конституції закріплюються принципи духовної свободи;

2) формально людина не використовує свою духовну свободу належним чином або виявляє байдужість до завдань світоглядного вибору, або добровільно обирає для себе певні зовнішнім чином дані йому цінності, сприймаючи їх як істини, тобто виявляється носієм закритого свідомості;

3) фактично людина реально використовує ту духовну свободу, яку йому надають. Тобто вона сама намагається знайти основні цінності;

¹ Карл Поппер. Т. І. К., 1994. С. 194-199; 213-214; 226-227; 357-359.

4) це спільнота людей, схильних до творчості;

5) тут кожен учасник відповідальний за своє життя і переважно піклується про себе, при цьому в суспільстві поважається право на приватну власність і особисту гідність.¹

Розглядаючи відмінності дихотомії «Відкрите суспільство – Закрите суспільство», варто згадати й узагальнення з цього питання, сформульовані у сучасній науці, де Відкрите суспільство тлумачиться як суспільство творче й динамічне, засноване на ідеях ліберального плюралізму, гнучке щодо різноманітних змін і впливів, перейняте духом індивідуальної ініціативи, раціонального осягнення світу, критики й самокритики. Воно протиставляється закритому суспільству як враженому стагнацією, авторитаризмом, доведеним до магічних форм догматизмом, а також виразним переважанням соціально-масового начала над індивідуальним. Цей контрапункт вважають лейтмотивним для філософсько-історичних побудов Поппера, за якими розвиток сучасної цивілізації, започаткований «грецькою революцією» V-IV ст. до н. е., доводить переваги і перспективність відкритих суспільств (на зразок давніх Афін чи сучасних західних демократій) над закритими (Спарта, царська росія, фашистська Німеччина, СРСР часів сталінізму).

Визнаючи, що найважливіші положення попередньої універсалістської програми переходу до відкритого суспільства в планетарному масштабі, якими вважаються: 1) зміцнення свободи і усвідомлення відповідальності, що випливає з неї; 2) мир у всьому світі; 3) боротьба з бідністю; 4) боротьба з демографічним вибухом; 5) навчання ненасильства, – загалом відіграють конструктивну роль у позитивних культурно-історичних та соціально-політичних зрушеннях у сучасному суспільстві, – дослідники водночас зауважують, що її потенціал залишається «значною мірою нереалізованим внаслідок труднощів операціоналізації вузлових понять цієї концепції, а також певної заідеологізованості позицій автора».²

Принагідно варто зауважити, що один з найбільш активних провідників ідеї Відкритого суспільства Джордж Сорос замість дихотомії «відкрите/закрите суспільство» тепер розташовує відкрите суспіль-

¹ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина I. Приватне право у відкритому суспільстві): монографія. Одеса: Фенікс, 2022. С. 93.

² <https://histua.com/slovník/s/suspilstvo-vidkrite-i-zakrite>

ство у хисткому центрі, де йому з усіх боків загрожують різноманітні догми, частина яких нав'язує закрите суспільство, а інші можуть привести до розпаду суспільства. Відкрите суспільство перебуває у стані, близькому до рівноваги; серед альтернатив йому є не лише статично нерівноважне закрите суспільство, а й динамічно нерівноважний стан хаосу та дезорієнтації.¹

Це дає підстави перейти до тричастинної класифікації «простору, у якому рухається історія» за аналогією з водою, льодом і паром: відкрите суспільство (стан, близький до рівноважного), закрите суспільство (статично нерівноважний стан) і хаос або революція (динамічно нерівноважний стан).

Запропоновані три моделі Дж. Сорос називає «ідеальними типами – або «дивними атракторами». І далі він зазначає, що «фінансові ринки у стані, близькому до рівноважного, поведуться інакше, ніж у стані, далекому від рівноваги. Те саме можна сказати і про історію загалом. Наприклад, під час революції може трапитися багато такого, що було б неможливим у звичайний час».²

Звернімо увагу на останню тезу, оскільки тут фактично йдеться про гібридні загрози, а відтак – про гібридну війну.

Звернемо на цей фрагмент особливу увагу!

Поза сумнівом, що цитоване твердження стосується кожного явища культури /цивілізації людства.

А це, у свою чергу, означає, що наведений висновок є слушним і для оцінки характеру розвитку права в умовах зміни рівноважності суспільства. Передусім, це стосується концепту приватного права, розвиток якого більшою мірою залежить від об'єктивних історичних процесів, котрі впливають на формування та трансформацію суспільних цінностей та інтересів, а відтак (вкупі з іншими чинниками) – на розвиток суспільства як Закритого, Відкритого чи такого, що перебуває у динамічно нерівноважному стані (хаосу або революції).

Враховуючи ту обставину, що головними критеріями гуртування людей у Закрите чи Відкрите суспільство є «інтереси» і «цінності», розглянемо далі ці категорії, почавши з «цінностей», оскільки це

¹ Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму. Пер.з англ. А. А. Пітика., К. М. Прищайчук; худож.-оформлювач М. С. Мендор. Харків: Фоліо, 2018. С. 124.

² Сорос Дж. Вказ.твір. С. 125

поняття є корелятом обох концептів: і «цивілізація» («цивілізаційні цінності»), і «суспільство» («суспільні цінності»), а також піддається найдужчому випробовуванню в умовах гібридної війни (див.: Том 2 серії «Наукові школи цивілістики в НУ ОНЮА»).

Імператив третій: врахування ціннісного та потребового чинників

У філософії «цінність» – це поняття, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного.¹

За сенсом «цінність» споріднене з поняттям «значущість», оскільки відображає не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта, тоді як критерієм ефективності й інтенсивності цінностей вважається «повнота задоволення», що супроводжує їх відчуття.

У політичній науці цінності розуміються як джерела індивідуальної мотивації, що функціонально еквівалентні потребам, і визнаються реальними іманентними регуляторами діяльності. Цінність визначають як предмет потреб, пов'язуючи поняття цінностей з реальністю людського існування, підкреслюючи, що цінності – це те, у чому людина має потребу, що необхідне для забезпечення її життєдіяльності, у тому числі політичної, розглядає цінності, насамперед, як інтерес, мотив і стимул розвитку теорії і практики політичних відносин, норм і зразків політичної діяльності.²

У підсумку під цінностями ... розуміють основи духовного та матеріального життя людини, які визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації. Їх визначають також як загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом.³

Отже далі розуміємо під «цінностями» основи духовного та матеріального життя людини, які визначають мету, сенс, значення, наміри, нормативність і формальні межі її самореалізації, або ж загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом. Цінності виконують функцію стимулювання до втілення уявлень у реальність: спрямовуючи ін-

¹ Лісовий В. Цінність. Філософський енциклопедичний словник. С. 706.

² Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах. Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. К., 2013. С. 7-8.

³ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах... С.9.

дивідуальні та колективні дії, вони забезпечують граничні (останні) підстави для дії та діяльності.¹

Класифікація цінностей можлива за різними підставами. Але у контексті нашої розвідки первісним має бути поділ цінностей у залежності від рівня сприйняття (охоплення загалу). За цим критерієм цінності поділяються на індивідуальні, колективні (партикулярні) та універсальні. Індивідуальні цінності відображають уподобання, прагнення, устремління певної людини. Універсальні (вселюдські) цінності – це ті, що прийняті чи мають перспективу бути прийнятими різними народами, культурами, націями, цивілізаціями (наприклад, права людини). Цінності партикулярні – це цінності певного суспільства, культури, нації, цивілізації. При цьому універсальні цінності існують як включені в контекст кожної із культур, націй чи цивілізацій.²

На нашу думку, такий поділ відіграє визначальну роль, оскільки саме врахування партикулярних цінностей, які є відображенням національного менталітету, є одним з базових критеріїв розрізнення цивілізацій. Тому їх можна назвати «цивілізаційними» цінностями.

Наведені характеристики цінностей свідчать, що їхня природа тлумачиться неоднаково у різних галузях знань. Втім, і в самій філософії, яка має забезпечувати методологічну основу розуміння сутності цінностей, загальновизнаної концепції з цього питання не існує.

Більшість сучасних філософів у поясненні природи цінностей прагнуть поєднати позитивні елементи суб'єктивістського та об'єктивістського підходів. Цінності часом розглядаються як результат напруги між об'єктивним та суб'єктивним. Ця складність цінностей, поєднання в них різнорідних елементів спонукала його пояснювати природу цінностей на основі поняття гештальту.

Тому, пояснюючи природу цінностей, наголошують на різниці між цінностями та її носієм. Носієм цінностей може бути не тільки щось матеріальне, але й психіка чи інтелект (почуття краси, любові, ідеї, поняття, розуміння). Поняття добра, справедливості, законності тощо є ціннісно навантаженими ідеями або поняттями, носієм цінностей у такому разі є інтелект.

¹ Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах... С.9.

² Лісовий В. Філософський енциклопедичний словник... С. 707.

Найчастіше цінності поділяють на «нижчі» (матеріальні, які задовольняють біологічні потреби) і вищі (духовні). Цьому поділу відповідає поділ на інструментальні або зовнішні цінності (ті, що є засобом для утвердження інших цінностей) і самодостатні або внутрішні цінності. Духовні цінності є переважно внутрішніми, самодостатніми. Інструментальні (зовнішні) цінності є засобами для утвердження інших цінностей.

Самодостатні цінності більшою мірою мають ознаки об'єктивних цінностей: їхнє буття, як цінностей, не залежить від того, цінуємо ми їх чи ні. Від них іде «заклик» шанувати та захищати їх.

За змістом духовні цінності поділяють на релігійні, моральні, естетичні, політичні, правові та ін.

У залежності від рівня сприйняття (охоплення загалу) цінностей на індивідуальні, колективні (партикулярні) та універсальні. Універсальні (вселюдські) цінності – це ті, що прийняті чи мають перспективу бути прийнятими різними народами, культурами, націями, цивілізаціями (наприклад, права людини). Цінності партикулярні – це цінності певного суспільства, культури, нації, цивілізації. При цьому універсальні Цінності існують як включені в контекст кожної із культур, націй чи цивілізацій.

Однією з важливих проблем є дослідження співвідношення та взаємопов'язаності між різними цінностями.

Цінності містять у собі спонукальний складник. Вони відіграють важливу роль у перетворенні реальності, виконуючи роль підстави для дії: спрямовуючи індивідуальну і колективну дії, вони забезпечують граничні (останні) підстави для дії та діяльності.

Цінності відіграють провідну роль в об'єднанні індивідів для спільних, колективних дій; є важливими у забезпеченні основи для єднання людей у нації, цивілізації чи навіть людства, оскільки це передбачає наявність деяких базових спільних цінностей.¹

Враховуючи таке розуміння цінностей, як базової загальної категорії, розглянемо далі другий критерій об'єднання людей – «інтерес», а відтак значення їх обох для використання та вивчення концептів «Відкрите суспільство» та «Закрите суспільство».

Одним з важливих проблем Відкритого суспільства є вирішення колізії між правами та інтересами приватної особи, з одного боку,

¹ Лісовий В. Цінність. Філософський енциклопедичний словник. С. 706-707.

і колективними інтересами, – з іншого. Необхідно поєднати максимальний захист прав та інтересів приватної особи, із запобіганням зловживанню цими правами, що особливо складно в умовах гібридної війни.

Передусім слід встановити, що мається на увазі під поняттями «інтерес», «потреби», «правомірні очікування» та «цивільний інтерес».

Почнемо зі з'ясування сутності категорії «інтерес», враховуючи, що цим позначенням охоплюються (або вживаються з ним як феномени одного порядку) такі різні концепти як «бажане набуття», «очікування», «прагнення», «устремління» тощо.

Останнім часом у дослідженнях практики ЄСПЛ активно використовується концепція правомірного очікування (англ. – *legitimate expectation*), згідно якій дії або рішення органу публічної влади вважаються такими, що суперечать принципу верховенства права, не тільки у тих випадках, коли такими діями порушуються суб'єктивні права і процесуальні гарантії, прямо передбачені чинним законодавством, але й у тих випадках, коли такі дії не задовольняють правомірних очікувань осіб, стосовно яких вони вчиняються (ухвалюються).

Правомірне очікування виникає у тому випадку, коли внаслідок заяв чи обіцянок від імені органу публічної влади, або внаслідок усталеної практики в особі сформувалося розумне сподівання, що стосовно до неї орган публічної влади буде діяти саме так, а не інакше.

У практиці ЄСПЛ матеріальні правомірні очікування визнаються «майном» за умови, що такі очікування (1) стосуються певних благ, котрі мають економічну цінність, (2) є цивільними за галузевою належністю і (3) достатньо визначені для того, аби бути забезпеченими можливістю судового захисту. Відповідно до усталеної практики Європейського суду ««майном» може бути «наявне майно», або активи, включно з вимогами, стосовно яких заявник здатен довести, що він мав принаймні «правомірне очікування» дієвої реалізації його майнового права».¹

Від часів римського права терміном «інтерес» позначалася різниця між бажаним і реальним (тим, що вже є): «Інтерес – це те, чого мені бракує, і те, що я міг набути» (Д.46.8.13).

¹ Карнаух Б. П. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12647/1/Karnaukh.pdf>

У такому сенсі поняття «інтерес» виступає категорією об'єктивною. Відлуння зазначеного підходу зберігається до цього часу не лише у практиці ЄСПЛ, але й у вітчизняних правових доктринах: дещо меншою мірою – у приватно-правовій, більшою – у публічно-правовій.¹

Відтак маємо з'ясувати, чи слід вважати «цивільний інтерес» категорією суб'єктивною, чи категорією об'єктивною. Зауважимо також існування оцінки цієї категорії як такої, що має подвійну сутність, внаслідок чого визнається, що «в цивільному праві враховуються як об'єктивні, так і суб'єктивні інтереси».²

Зауважимо, що з часом бачення сутності інтересу у цивілістиці змінилося і його почали розглядати як категорію, радше, суб'єктивну, ніж об'єктивну, що зближає це поняття з категорією «суб'єктивне право».³ Відтак «обґрунтовані очікування»(можливість отримати щось) та «інтерес» (прагнення отримати щось) опинилися у різній площині, тоді як «інтерес» та «суб'єктивне право» розглядаються, як поняття одного порядку.

Можна вважати, що цивілістична традиція розглядати «інтерес» та «суб'єктивне право» як кореляти, а іноді, навіть, як практично тожодні поняття, веде свій початок від концепції Рудольфа фон Еринга, котрий характеризував суб'єктивне право як «юридично захищений інтерес». Він зазначав, що воля не є метою та рушійною силою прав, поняття волі і влади не в змозі дати нам практичне розуміння права. Право, як продукт народного життя, що утворюється внаслідок боротьби між різними елементами цього життя, з ціллю встановлення людського гурту, існує не тільки для того, щоб здійснити ідею абстрактної правової волі, а для того, щоб служити інтересам і цілям цивільного обігу.⁴

Критики такого підходу вважають, що суб'єктивне право існує й без «захищеного» інтересу, а останній є лише своєрідною передумою

¹ Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. К. 2003. С. 14-16.

² Ткачук А. Л., Дрішлюк А. І. Цивільно-правовий захист охоронюваних законом інтересів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 23. С. 123.

³ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина I. Приватне право у відкритому суспільстві): монографія. Одеса: Фенікс, 2022. С. 48-49.

⁴ Ihering. *Geist des romanischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*. III. Leipzig, 1865. P. 327.

вою виникнення права, рушійним елементом його реалізації, встановлення, зміни і припинення правовідносин, але не є суб'єктивним правом: «приватний охоронюваний законом інтерес не можна отожднювати з суб'єктивним правом, оскільки реалізація суб'єктивного права передбачає можливість уповноваженої особи здійснювати дії в межах свого права, можливість вимагати здійснення певних дій від зобов'язаної особи, можливість звернутися до компетентних органів за охороною порушеного права. У свою чергу, ... інтересу, на відміну від суб'єктивного права, не кореспондує зустрічний обов'язок. Отже, реалізація приватного охоронюваного законом інтересу передбачає здійснення дій в правовому полі – це умова поширення законного захисту і можливості звернутися до компетентних органів у випадку виникнення незаконних перешкод. ... Інтерес є унікальним юридичним феноменом, перетворюючись на спосіб реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків».¹

Як на нашу думку, у цьому твердженні є внутрішня суперечність, оскільки з нього випливає, що інтерес з первинного стає похідним, опосередковуючи реалізацію суб'єктивних прав, хоча, радше, суб'єктивні права стають способом реалізації інтересу, оскільки він передусе їх виникненню.

Підсумовуючи, зазначимо, що суб'єктивні права та законні інтереси особи, як правові можливості, мають як спільні, так і відмінні риси, що зумовлює певну непослідовність концепції інтересу в цивільному законодавстві.

Сутність інтересу становить «право на власні дії». Але це також є реалізацією приватного охоронюваного законом інтересу. Проте, якщо визнати, що охоронюваний законом інтерес опосередковується суб'єктивним правом, хоч би і охоронюваним, то проблема охоронюваного законом інтересу знімається зовсім, оскільки існує відповідне суб'єктивне право.

У зв'язку з цим слід зауважити некоректність вживання виразів «інтерес, що охороняється законом», «охоронюваний законом інтерес», «законний інтерес» тощо. Особливо, коли йдеться про розуміння законного інтересу як відображення в об'єктивному праві або такій, що випливає з його загальних засад і певною мірою гаранто-

¹ Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві: монографія. Х.: Нове слово, 2011. С. 161-162.

ваний державою, простий юридичний дозвіл, спрямований на отримання певного соціального (задоволення певних соціальних потреб), що не суперечить публічному інтересові.¹

На нашу думку, у галузі приватного права інтерес, так само як і суб'єктивне право, сам по собі не може бути «законним» або «незаконним» (якщо, звісно, не оцінювати його з суто позитивістських позицій). Адже прагнення, бажання людини, якщо вони не виражені у діях, не мають юридичного значення. Натомість, краще вести мову про «правомірність» або «неправомірність» здійснення цивільних прав та інтересів, що визначається із врахуванням норм, встановлених договором суб'єктів відповідних відносин, актами цивільного законодавства, звичаями, а також положень доктрини права. Звідси випливає логічна конструкція: якщо інтереси здійснюються правомірно, то вони підлягають правовому захисту; якщо – ні, то захист заінтересованій особі не надається.

Але тоді виникає проблема допустимості поширювального тлумачення поняття шикани. Чинником її виникнення є вже згадувана непевність у визначенні співвідношення понять «цивільний (охоронюваний законом) інтерес» та «суб'єктивне цивільне право», а також недостатньо чітке розрізнення індивідуальних та суспільних інтересів. В умовах гібридної війни це тягне негативні наслідки, котрим слід запобігати.

Імператив четвертий: врахування колізій та солідарності інтересів

Оцінюючи особливості формування, реалізації та розбіжностей приватних і публічних інтересів в умовах війни, скористаємося у якості методологічної основи диференціації інтересів концепцією Георга Єлінека, яка здається найбільш придатною для вирішення колізій в умовах надзвичайних ситуацій, коли має місце об'єктивний процес зростання ролі держави.

На його думку, відмінності між приватним і публічним правом, можуть бути зведені до тієї головної ідеї, що у приватному праві окремі індивіди протистоять одне одному як принципово супідрядні, воно регулює тому взаємні стосунки індивідів як таких, тоді як публічне право нормує стосунки між різними суб'єктами влади або організацію та функції суб'єктів влади та їхнє ставлення до підлеглих

¹ Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. К., 2003. С. 18

цій владі. При цьому носієм приватних прав є не абстрактний, ізолюваний від соціальних відносин індивід, а член суспільства, який держава визнає особою. Тому приватне право є правом соціальним. Відтак у кожному окремому правовому стосунку йтися може лише про те, чи переважає при регулюванні його об'єктивним правом індивідуальний або соціальний інтерес. Усі соціальні, а тому й державні інтереси, також неможливо уявити абсолютно відокремленими від інтересів індивідуальних. Будь-яка громадська і державна діяльність у кінцевому підсумку забезпечує або, у кожному разі, має забезпечувати блага індивіда.

Сфера публічно-правова враховує інтереси, перш за все, публічні, загальні, а отже – державні. У цій сфері суб'єктивне право формується за нормативним, вольовим принципом, оскільки, коли йдеться про публічне право, саме держава визначає публічний інтерес. Він домінує у цих відносинах. Тут виражається воля держави і відбувається узгодження індивідуальних інтересів у інтересі публічному.¹

Враховуючи викладене, далі виходимо з того, що всю систему суб'єктивних прав із врахуванням інтересів їхніх носіїв можна розділити на публічні та приватні суб'єктивні права, а інтереси – на приватні та публічні.

Оскільки інтереси в умовах війни набувають переважно соціального забарвлення, маємо також враховувати доцільність використання категорії «суспільні інтереси».

Розглядаючи співвідношення категорій суспільного, державного та приватного інтересів на прикладі боротьби із подоланням пандемії коронавірусу, М. В. Савчин зазначає, що проблему суспільних інтересів вітчизняні вчені (Д. О. Гетманцев) переважно аналізували через галузеві юридичні дисципліни, доводячи, що обмеження, які визначені у Конституції, мають бути адекватними, пропорційними, необхідними та співвідноситися із цілями обмежень, встановлених Конституцією, тоді як конституціоналісти висловлюють міркування, що публічні інтереси є найбільш значущими інтересами у суспільстві та державі, від реалізації яких залежить забезпечення конституційного ладу, розмежовуючи при цьому суспільні і державні інтереси (І. П. Андрушко).

¹ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Том V. Протистояння відкритого та закритого суспільств і приватне право. (Частина I. Приватне право у відкритому суспільстві): монографія. Одеса: Фенікс, 2022. С. 52.

Ми згодні з М. В. Савчиним у тому, що такі ідеї мають більш вагоме значення у світлі субстантивного та процедурного аспектів розуміння поняття «суспільний інтерес». У субстантивному значенні суспільні інтереси виражаються у гарантованості доступу до матеріальних і духовних благ, які є надбанням усього суспільства. Якщо йдеться про духовні блага, то такі становлять спільну інтелектуальну спадщину і є цінністю для всього суспільства. Якщо йдеться про співвідношення між суспільним і державним/муніципальним публічними інтересами, то слід говорити про відносини підзвітності та підконтрольності публічної влади суспільству.

Процедурний момент розуміння суспільного інтересу проявляється насамперед у визначенні балансу приватних та публічних інтересів. При цьому важливим є досягнення узгодження цих інтересів таким чином, щоб цінність вищого порядку отримала свій захист. Забезпечення суспільного інтересу за рахунок приватного інтересу можливе лише за умови, якщо таке сприяє забезпеченню конституційної демократії.¹

Викладена позиція, безумовно, є цікавою з погляду класифікації інтересів. Разом із тим, вона не перешкоджає створенню загальної конструкції узгодження приватних та публічних інтересів відповідно до сентенції «Право однієї особи закінчується там, де починаються права інших людей». Так само вона не заперечує значення дихотомії «публічний – приватний» інтереси, оскільки з погляду такої дихотомії індивідуальний, колективний, суспільний тощо інтереси за своєю сутністю є інтересами приватними, тоді як державний, муніципальний, соціальний інтереси є публічними.

Значення згаданої дихотомії інтересів (котрі розуміються тут як суб'єктивна категорія) зумовлене тим, що характер встановлення або набуття суб'єктивних прав, ступінь свободи дій і залежності від волевиявлення суб'єктів, шляхи та засоби захисту публічних та приватних суб'єктивних прав істотно відрізняються.² У свою чергу, це впливає на вибір правових засобів залагодження колізії інтересів.

У сфері публічних суб'єктивних прав у випадку колізії інтересів, їх залагодження відбувається, головним чином, шляхом застосуван-

¹ Савчин М. В. Суспільний інтерес як критерій обмеження прав людини та боротьба із пандемією коронавірусу. *Публічне право*. 2020. № 2 (38). С. 7-8.

² Харитонova О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії): монографія. Одеса, 2004. С. 87-88.

ня публічно-правових засобів уповноваженими на те органами державної влади та їх посадовими особами.

Що стосується сфери приватних прав, то тут залагодження колізії інтересів може відбуватися за допомогою приватно-правових засобів (самоврядування тощо). Правоможності, що входять до змісту суб'єктивного цивільного права, призначені забезпечити задоволення відповідних інтересів фізичних осіб – учасників цивільних відносин. Фактично правоможності є правами на власні дії, охоплюючи при цьому також і право на самозахист.

Відтак, послугуючись розумінням «інтересу», як прагнень, бажань, устремлінь, пов'язаних з категорією суб'єктивних прав, як передумова і результат останніх, можна було б дати визначення «конфлікту інтересів», як процесу зіткнення протилежно спрямованих прагнень.

Однак, зауважимо, що останнім часом спостерігається звуження цього поняття. Це змушує більш обережно ставитися до використання його у контексті проблематики подолання суперечностей приватних та публічних інтересів.

Значною мірою звуженню розуміння поняття «конфлікту інтересів» сприяла Конвенція ООН 2003 року, прийнята проти корупції, де вимоги щодо запобігання конфлікту інтересів встановлюються не лише до державних управлінців, а й до держав. Згідно з Конвенцією кожна держава, що входить до складу ООН, має прагнути відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства створювати, підтримувати та укріплювати такі системи, які сприяють прозорості та запобігають виникненню колізії інтересів. Таким чином це поняття було нібито віднесене до проблем запобігання таким конфліктам, у сферу боротьби з корупцією тощо. (Абзац четвертий ч. 1 ст. 1 в редакції Закону № 224-VII від 14.05.2013 року; Абзац сьомий ч. 1 ст. 1 Закону № 1700-VII від 14.10.2014).¹

Враховуючи зазначене, доцільно у загальному сенсі вести мову не про «конфлікт», а про «колізію» інтересів.

¹ Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія. За ред. проф. Ю. В. Ковбасюка і проф. В. Л. Федоренка. К., 2016. 524 с. Нестерович В. Ф. Законодавче урегулювання конфлікту інтересів в Україні в контексті досвіду Канади. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. № 1. Спец. випуск. С. 23-32.

Колізію визначають практично так само як «конфлікт», розуміючи її як зіткнення протилежних поглядів, прагнень, інтересів.¹

Разом із тим, попри констатацію того, що термін «колізія» використовується в юридичній науці в різних словосполученнях («колізія у праві», «колізія в законодавстві», «юридична колізія» тощо), про таку можливість як «колізія інтересів» не згадується.² І навіть, у тих випадках, коли розрізняються юридичні/правові колізії у широкому і вузькому значенні цього поняття з констатацією того, що у широкому розумінні юридична колізія розглядається як різновид юридичних суперечностей усередині правової системи держави; у вузькому розумінні – як суперечність між чинними нормами права, з яких необхідно обрати одну норму, для її подальшого застосування, про «колізію інтересів», знов-таки не йдеться.³ Тому залишається припускати, що колізія інтересів входить до складу згаданих «юридичних суперечностей усередині правової системи держави».

Відтак виникає ситуація, при якій ми маємо два терміни-синоніми, якими позначається фактично тотожні конструкти. Разом із тим, кожен з них набув свого усталеного розуміння та певної сфери застосування. Водночас жоден з них не характеризує «конфлікт інтересів» чи «колізію інтересів» таким чином, щоби це стосувалося лише проблем зіткнення інтересів в умовах надзвичайних ситуацій (зокрема, війни, воєнного стану тощо).

Вихід з ситуації, що склалася, вбачається застосуванні, у вигляді загального правила, терміну «колізія інтересів», який, на відміну від позначення «конфлікт інтересів», менш пов'язаний з усталеним у законодавстві поняттям. Ще більш нейтральним є вираз «суперечність інтересів», котрим ми і будемо послуговуватися час від часу.

Разом із тим, нерозважливим було б намагатися обійтись взагалі без використання терміну «конфлікт» і пов'язаних з ним концептів, оскільки дослідження суперечностей інтересів неможливі без врахування хоча б базових засад соціальної конфліктології.

¹ Словник української мови: в 11 томах. Том 4. 1973. С. 223.

² Погребняк С. Про колізії в законодавстві. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 1(32). С. 26-33; Погребняк С. Про підходи до поняття колізій в юридичній науці. *Вісн. Акад. прав. наук України*. 1999. № 4 (19). С. 204-211.

³ Шевченко Т. В. Юридична колізія: теоретико-правовий аспект. *Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики*. 2013. № 3. С.13-18.

Враховуючи викладене, визначимось далі щодо розуміння концептів, які стосуються проблематики нашого дослідження: конфлікт, суспільний та соціальний конфлікт, управління конфліктами тощо.

Найчастіше конфлікт визначають як активні взаємоспрямовані дії опонентів для реалізації своїх цілей, забарвлені сильними емоційними переживаннями. Натомість соціальний конфлікт – це відкрите протистояння, зіткнення двох і більш суб'єктів і учасників соціальної взаємодії, причинами якої є усвідомлені несумісні потреби, інтереси і цінності.¹ При цьому інтерес розглядається як усвідомлене і зацікавлене ставлення суб'єкта до об'єкта, який є засобом задоволення тієї або іншої потреби індивіда або соціальної спільності. Тому чинником конфлікту може бути тільки усвідомлена потреба, яка виступає у формі інтересу. Отже, остаточною чинником соціального конфлікту є суперечність усвідомлених інтересів між його суб'єктами: індивідами, соціальними групами, спільнотами і суспільствами

Чинники конфлікту поділяються на дві основні групи: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивними є чинники, які є поза свідомістю і волею людей, соціальних спільнот, інститутів, організацій і виникають не з проявів свідомості або волі суб'єктів, а містяться в надсуб'єктних чинниках, хоча їхні дії проходять через свідомість, набуваючи відповідної суб'єктивної форми (мотив, бажання, прагнення, очікування тощо). До об'єктивних чинників належать: зіткнення матеріальних і духовних інтересів людей під час життєдіяльності; слабкість нормативно-правової бази, що регулює безконфліктне вирішення проблем; відсутність достатніх для нормальної життєдіяльності людей матеріальних і духовних благ. Суб'єктивні чинники конфліктів є виразом об'єктивних чинників та їх інтерпретацій суб'єктами. Найчастіше це суперечності між інтересами людей і нормами поведінки в суспільстві; суперечності між однаковими інтересами різних суб'єктів, спрямованими на той самий предмет; протилежні інтереси різних суб'єктів; нерозуміння інтересів, намірів, дій суб'єктами, які починають бачити в них загрозу собі та своєму оточенню.²

Принципово важливим є те, що й одні, й інші суттєво загострюються в умовах війн. При цьому формування та підсилення дії суб'єк-

¹ Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія. Львів, 2015. С.48.

² Там само. С.63.

тивних чинників нерідко є результатом безпосередніх дій агресора в умовах гібридної війни.

Суперечності/колізії приватних та публічних інтересів значною мірою можуть бути усунені правовими заходами, зокрема, нормами законодавства.

Імператив п'ятий: соціалізація розуміння приватного права

Наостанок торкнемося проблеми праворозуміння у сфері приватного права, на яку П. Рабінович звертав увагу ще у 2021 році, зазначаючи, що «плюралізм праворозуміння й надалі залишатиметься постійно притаманним людській свідомості. Втім, коли виникає небезпека для існування якогось суспільства (скажімо, внаслідок зовнішнього збройного нападу на нього з боку іншої держави) ..., тоді можуть складатися умови задля формування єдиного, уніфікованого праворозуміння у відповідній спільноті¹». Це перегукується із зауваженням батька Джорджа Сороса щодо виправданості сподівань на дію норм права та юридичних гарантій у часи Другої світової війни: нормальні правила не діють в аномальних умовах, а люди підкоряються їм на власний страх і ризик.²

Враховуючи зазначене, констатуємо, що наразі найбільш актуальною надзвичайною ситуацією є гібридна російська агресія, яка створює «гібридні загрози» в усіх сферах життя суспільства, порушуючи права людини, перешкоджаючи реалізації останніх тощо. Це зумовлює необхідність пошуку «гібридних відповідей», зокрема з використанням юридичних заходів.

З практичного погляду, використання «комбінованого» праворозуміння приватного права із залученням також публічно-правової методології означає створення концепції правового регулювання, яка б ґрунтувалася на загальному баченні завдань держави і суспільства у гібридній війні (перемога), деокупації та відбудови, а також юридичного забезпечення дій України у полігібридній війні з росією, котра,

¹ Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права. Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2021.

² Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму. Харків: Фоліо, 2018. С. 126.

за оцінками експертів, буде тривати з півстоліття після припинення «гарячої фази» поточної війни.

Повномасштабна російська військова агресія зробила очевидною необхідність істотного підвищення ефективності механізму правового регулювання, зокрема, адекватного регулювання суспільних відносин і реалізації та захисту прав приватних осіб в умовах гібридної війни.

У зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану».

Оскільки таке рішення водночас зачіпає і обмежує права та інтереси приватної особи, постає питання про концептуальні засади їх розуміння та регулювання у надзвичайних умовах, уточнення сутності дихотомії «приватне право – публічне право» та її значення у таких умовах тощо.

При цьому маємо враховувати, що приватне право, як концепт, є явищем, притаманним західноєвропейській цивілізації та суспільствам, що поділяють демократичні цивілізаційні цінності (відкриті суспільства). Тому правознавцям України доводиться також розв'язувати складне завдання поєднання /узгодження приватних та публічних (суспільних) інтересів в умовах воєнного стану.

Зауважимо також, що методологічною основою (приватноправовим методологічним імперативом) є природно-правове розуміння сутності приватного права. Воно може бути охарактеризоване як результат «приватно-правового способу мислення». Таке праворозуміння є типовим для відкритого, демократичного суспільства. Воно має багато переваг. Але йому також властиві вади, що стають особливо помітними в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану: недостатня оперативність рішень, можливість розбіжності у поглядах, невраховання особливостей надзвичайних ситуацій. Як казав батько Джорджа Сороса: «Нормальні правила не діють в аномальних умовах».

Ці вади природно-правового регулювання можуть бути усунені за допомогою публічно-правових заходів. Однак вони також не завжди є ефективними внаслідок конфлікту приватних та публічних інтересів. Це змушує шукати шляхи їхнього залагодження, для чого необхідним є перегляд концепції розуміння права.

На нашу думку, модернізація праворозуміння в умовах воєнного стану має полягати у доповненні природно-правового підходу до розуміння права (засад правового регулювання відносин за участі приватної особи) політологічним та соціологічним підходами.

Доцільність використання політологічного підходу зумовлене тим, що, оскільки війна є продовженням політики за допомогою насильства, то будь-які ідеї, концепти, рішення тощо, пов'язані з феноменом війни, мають розглядатися із врахуванням їхнього «політологічного забарвлення». Це стосується як концепту права взагалі, так і концептів приватного та публічного права, зокрема.

На нашу думку, політологічне розуміння права¹ полягає у врахуванні (дослідженні, вивченні) взаємодії політики і правової системи, а також впливу політичних процесів на розвиток концепту права та правових концептів.

При цьому мають аналізуватися та враховуватися такі аспекти права, як політичні чинники походження та розвитку концепту права, так і його структура, функції, взаємодія з політичними інститутами, вплив політичної влади на правову систему та інші аспекти.

Дослідження в галузі політології права дає змогу краще розуміти природу права, його роль у політичному суспільстві та співвідношення з іншими соціальними явищами.

З погляду політологічної концепції, концепт права можна визначити як систему ідей, уявлень і образів щодо норм і правил, які регулюють взаємини між людьми та групами на різних рівнях політичного суспільства. Право виступає як інструмент формування поведінки громадян і організацій, що забезпечує захист прав та свобод людини, визначає процедури прийняття рішень, врегульовує конфлікти та забезпечує стабільність і порядок у суспільстві. Разом із тим, право у політологічному розумінні є важливим чинником забезпечення

¹ Ми розрізняємо тут політологічне розуміння права і політологію права (див., наприклад: Правова політологія. Академічний курс. За ред. І. О. Кресіної. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. 480 с.

функціонування політичної системи, взаємодії між суб'єктами політики, та їхніх взаємин з іншими суб'єктами з метою забезпечення правопорядку у суспільстві.

При цьому право у політологічному розумінні стосується не лише суб'єктів політики, але й інших суб'єктів суспільства, які підпадають під його дію і вплив. Правові норми і правила, встановлені системою права, застосовуються до всіх членів суспільства, незалежно від їхнього статусу, соціального становища або політичної активності. Право регулює взаємини між громадянами, забезпечує захист їхніх прав і свобод, встановлює процедури та механізми розв'язання конфліктів та спорів у суспільстві. Таким чином, право стосується всіх членів суспільства і визначає умови їхнього функціонування та взаємодії.

Джерелами права у контексті політологічного розуміння можуть вважатися політичні інституції, органи влади та політичні процеси, які впливають на формування та розвиток правової системи. Формами права є Конституція, яка встановлює основні принципи та права громадян, обмеження влади та інші важливі норми, а також законодавство, міжнародні договори, судова практика, рішення політичних органів та політичні інституції, які впливають на створення та застосування правових норм.

Політологічне бачення права може бути застосоване також при вивченні концепту приватного права, оскільки, попри те, що приватно-правова методологія визначає засади взаємин між приватними суб'єктами, змістовним його результатом є система правових норм і правил, які регулюють поведінку та взаємодію між учасниками договору, власником та користувачем майна, спадкоємцями та спадкодавцями, іншими суб'єктами. При цьому визначаються, забезпечуються і захищаються приватні права осіб у цивільних відносинах, встановлюється порядок вирішення цивільних спорів та забезпечується адекватний захист інтересів учасників таких правовідносин. Таким чином, політологічна концепція права може бути застосована і до приватного права, як до складової частини загальної системи права.

В умовах воєнного тану використання політологічної концепції права дає можливість синкретичного підходу до вирішення низки проблем, що виникають внаслідок гібридних загроз: 1) оперативне створення забезпечення правового простору; 2) реагування на нові

виклики: застосування правових норм та механізмів правової відповідальності для відповіді на нетрадиційні загрози; 3) активне міжнародне співробітництво: між країнами та міжнародними організаціями для розробки ефективних міжнародних правових механізмів; обґрунтоване і оперативне формування юридичних заходів забезпечення стабільності відносин, захисті прав та свобод громадян тощо.

Разом із тим, природно-правове та політологічне розуміння права, аби не перетворитися на сукупність теоретичних побудов, має бути доповнене соціологічним баченням, яке основну увагу акцентує безпосередньо на суспільних відносинах, і завдяки цьому дає можливість уникати в умовах війни недоліків природно-правового та нормативістського розуміння у їхньому «чистому» вигляді.

У в'язку з цим варто зауважити, що в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема воєнного стану, влада, зазвичай, вдається до публічних заходів, котрі, з погляду юридичного, спираються на перевагу позитивістського розуміння: право трактується (зокрема, владою) як інструмент в руках держави.¹ Проте публічно-правові заходи, попри сподівання влади, не завжди є ефективними внаслідок конфлікту приватних та публічних інтересів, що змушує шукати шляхи їхнього залагодження.

Цих вад допомагає уникнути соціологічне праворозуміння, котре сформувалось як реакція на недоліки позитивістського підходу до права. Концепції соціологічного розуміння права не заперечують існування права, але визначають його не як систему нормативних приписів державної влади, а як специфічне соціальне явище, що стихійно виникає в результаті процесів соціальної саморегуляції та є результатом динамічного функціонування соціуму. Залежно від зміни суспільних відносин змінюється і право, котре є віддзеркаленням суспільних відносин. Право не породжується державою, але закріплюється нею. Тому соціологічний підхід до розуміння права окрім того, що основну увагу акцентує безпосередньо на суспільних відносинах, ще й побудований на позитивістській методології, адже не обмежує існування права у вигляді законів. Право корениться у самому суспільному житті, а не у його формальному відображенні, і закони лише тоді є правовими, коли адекватно відображають динаміку об'єктивного сус-

¹ Кузь С. В. Теоретико-методологічні засади праворозуміння. *Науково-інформаційний вісник Право*. № 1(13). 2016. С. 83.

пільного розвитку.¹ Отже соціологічний елемент доцільно використовувати як доповнення до політологічного, зокрема, з метою оцінки значення обов'язку приватної особи у екстремальних ситуаціях.²

Враховуючи це, пропонуємо вести мову про політологічно-соціологічне розуміння права. На нашу думку, це дає можливість врахування особливостей потреб і завдань правового регулювання в умовах воєнного стану з одночасним забезпеченням публічних інтересів – мобілізації зусиль держави і суспільства для перемоги над агресором, і приватних прав та інтересів окремих учасників суспільних відносин.

Маємо також зауважити, що стимулом для нас у прийнятті такого рішення стали зусилля В. Костицького щодо формування висунутої ним теолого-соціологічної теорії права.

Його висновки стосовно того, що у контексті теолого-соціологічного праворозуміння, в основі розвитку права лежать кілька об'єктивно зумовлених чинників: 1) моральний імператив, визначений Всевишнім; 2) творча діяльність суспільства, зумовлена прагненням до свободи і справедливості як на загальносуспільному рівні, так і на особистісному; 3) намагання урівноважити загальносуспільний та особистий інтерес; 4) формування правового порядку як умови життя сучасного мультиінституційного суспільства; 5) прагнення до забезпечення безпеки життя, здоров'я, власності та прав і свобод),³ здаються нам конструктивними (значною мірою придатними) також у контексті проблематики концепту приватного права в умовах гібридної війни.

Висновки

1. Одним з найбільш поширених і перспективних методологічних імперативів компаративістських досліджень є дихотомічні порівняння. При вивченні права первісною основною досліджень є розгляд його з позиції публічності та приватності.

¹ Стащенко О. До питання про зміст і напрями соціологічного право розуміння. *Філософія права*. 2009. № 11. С. 8.

² Попович Т. П. Розуміння обов'язку у соціологічних концепціях Г. Спенсера та Є. Ерліха. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. № 10 (2) С.81-86.

³ Костицький В. В. Про теолого-соціологічні елементи в юридичному позитивізмі. *Соціологія права*. Випуск 4 (31). С.34-37.

2. Право, як певний підхід до бачення дійсності, котрий при розгортанні його змісту у системі суджень утворює концепцію, розглядається як елемент культури (цивілізації), що зумовлює доцільність використання при його вивченні «цивілізаційного підходу». Разом із тим, цивілізаційний підхід у сучасних умовах не є самодостатнім, а має бути скоригованим з врахуванням поділу суспільств на «відкриті» та «закриті».

3. Право, як концепт – наднаціональний елемент загальнолюдської цивілізації, доцільно досліджувати з позицій припущення існування дихотомії «приватне право – публічне право». У реальному житті такі категорії не існують, слугуючи, натомість, концептуальною основою національного цивільного права з наявністю у ньому більшої чи меншої частки публічності.

4. Приватне право, як концепт, є феноменом, що органічно притаманний західній європейській культурі (цивілізації), а також свідомо сприйнятий суспільствами, які поділяють відповідні цивілізаційні цінності. Визнання концепту «приватне право» основою національного правопорядку є чинником, наслідком, умовою, елементом відкритого суспільства. Це робить доцільним і можливим поєднання «цивілізаційного» та «антропологічного» підходів при дослідженні значення концепту приватного права у відкритому суспільстві.

5. Популярний підхід до вивчення концепту «приватне право» переважно як об'єктивної категорії, наразі має бути модернізованим з метою врахування дихотомії «приватне право – приватні права», оскільки саме останні (як «права приватної особи») належать до базових цінностей відкритого суспільства.

6. Приватне право існує, як концепт у Західній та Східній Європейських правових традиціях. Але при цьому для першої приватне право є іманентно властивим явищем, тоді як у другій – терміни «приватне право» і «цивільне право» часто розглядаються як синоніми.

7. Спроби обмежитись аналізом парадигми концепту приватного права лише на Заході та Сході Європи є спрощенням європейської цивілізаційної (правової) мапи, а відтак може призвести до ігнорування феномену «цивілізації фронтиру», існування яких є одним з суттєвих чинників формування сучасних концептів приватного та цивільного права, визначення вектору та характеру їхнього розвитку.

8. Парадигмою цивілізаційної / культурної конструкції «Схід – Захід» (Західні релігії – Східні релігії тощо) в умовах глобалізаційних (інтеграційних) процесів є система «Відкрите – Закрите – Нерівноважне суспільство», що має основою врахування різного характеру і різної питомої ваги суспільних та індивідуальних цінностей.

9. Концепти «приватне право» і «відкрите суспільство» є корелятами, оскільки ґрунтуються на одній і тій самій цінності: визнання провідного місця людини, як приватної особи, у системі суспільних зв'язків, і мають однакову мету: забезпечення і захист прав людини, як такої, та забезпечення реалізації і захист прав та інтересів людини, як приватної особи – суб'єкта цивільних відносин.

10. В умовах нерівноважного суспільства концепт «приватне право» може коригуватися, оскільки надзвичайні обставини, які мають місце у такому суспільстві, зумовлюють необхідність відступу від частини «класичних» засад приватного права на користь використання застосування низки засад публічного права, обмеження деяких засад цивільного законодавства (свобода договору тощо), зростання частки імперативного методу у регулюванні цивільних відносин. Таке коригування має тимчасовий характер, а остаточний результат залежить від того хто переможе: відкрите чи закрите суспільство.

11. Головними питаннями є з'ясування того, яким є розуміння і значення концепту приватного права з погляду оцінки його як елементу культури у контексті певного стану суспільства, диференційованого у залежності від цінностей та інтересів, котрі сповідуються в ньому.

12. У такому контексті важливою проблемою є визначення стабільності концепту приватного права в умовах нестійкої динамічної рівноважності суспільства, активізації протистояння відкритого та закритого суспільств, що, у підсумку, проявляються у різних формах полігібридної війни.

Ключові слова: цінності, інтереси, дихотомія, політологічно-соціологічне розуміння права, відкрите суспільство, закрите суспільство, порівняльна цивілістика, компаративістика.